

CREAȚILE LEXICALE PERSONALE LA I. BUDAI-DELEANU*

DE

LUIZA și MIRCEA SECHE

Cititorul inițiat întrucitva în istoria lexicului românesc este reținut, la lectura *Țiganiadei*, de o numeroasă serie de cuvinte pe care nu le-a mai întâlnit nicăieri în limbă. Cititorul nu are de-a face, în majoritatea

* Se folosesc următoarele abrevieri: ANON. CAR. = Anonymus Caransebesiensis (vechi glosar romîn-latin), în *Tinerimea romînă*, serie nouă, vol. I, fasc. III. BIBICESCU, P.P. = I. G. Bibicescu, *Poezii populare din Transilvania*. București, 1893. BIBLIA (1688) = *Biblia, adecă dumnezeiasca scriptură*. . . București, 1688. CADE = I. A. Candrea — Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*. București, Cartea Românească, 1931. CANTEMIR, HR. = Principele Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, publicat de Gr. G. Tocilescu. București, 1901. CANTEMIR, IST. = Principele Demetriu Cantemir, *Istoria ieroglifică*. București, 1883. CONACHI, P. = Logofătul Costachi Konaki, *Poezii*. Iași, (1887). CORESI, EV. = Diaconul Coresi, *Carte cu învățătură* (1581). București, 1914. CREANGĂ, A. = Ion Creangă, *Scrierile lui*. . . [*Amintiri din copilărie*]. Iași, 1892. DA = *Dicționarul limbii romîne*, tomul II, partea I. București, 1934 [și manuscris]. DOSOFTEI, PS. = Mitropolitul Dosoftei, *Psallirea în versuri*, publicată. . . de prof. I. Bianu. București, 1887. DOSOFTEI, V.S. = Mitropolitul Dosoftei, *Viața și petrecerea svinților*. Iași, 1682. F.N. = Emil Virtosu, *Foletul novel*. Calendarul lui Constantin vodă Brîncoveanu — 1693-1704. București, 1942. GCR. I—II = M. Gaster, *Chrestomatie romînă*. Texte tipărite și manuscrise (sec. XVI—XIX). Leipzig — București, 1891. GOLESCU, Î. = Constantin (Dinicu) Golescu, *Însemnare a călătoriei mele, făcută în anul 1824, 1825, 1826*. București, 1910. GORUN, F. = I. Gorun, Goethe, *Faust*. Traducere în versuri de. . . București, 1906. IORGA, S.D.I ș.u. = N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria romînilor*, vol. I (1901) ș.u. București. JAHRESEB. = Dr. G. Weigand, *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, vol. I — XXIX. Leipzig, 1894—1921. JIPESCU, O. = Gligore M. Jipescu, *Opincaru, cumu iese și cumu trebuie să hie săleanu*. București, 1881. LET. I—III = M. Kogălniceanu, *Letopisețele țării Moldovii*, tomul I—III. Iași, 1845—1852 (indicația „A” după tomul I trimite la Apendicele tomului). P. MAIOR, IST. = Petru Maior de Dicio-Sin-Martin, *Istoria pentru începutul romînilor în Dachia*. Buda, 1834. MARDARIE, L. = Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-româneș și Ulcuirea numelor din 1648*. București, 1900. MAT. FOLK = *Materiatul folkloristice* culese și publicate prin îngrijirea lui Gr. G. Tocilescu. București, 1900. MOXA = *Cronica lui Mihail Moxa*. Oltenia, 1520, în B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I. București, 1878. PAMFILE, C. T. = Tudor Pamfile, *Cîntece de țară*. București, 1913. PISCUPESCU, O. = Ștefan Vasile Piscupescu, *Oglînda sănătății și a frumuseții omenești*. București, 1829. POLIZU = G. A. Polizu, *Vocabular romîno-german*. Brașov, 1857. bg. = limba bulgară. slov. = limba slovenă.

acestor cazuri, cu elemente lexicale regionale sau învechite, cum ar fi înclinat să creadă, poate, în ultimă instanță. Aceste cuvinte, aproape fără excepție, nu figurează nici în dicționarele cele mai bogate: ele sînt, de fapt, *creațiile lexicale personale* ale autorului *Țiganiadei*.

Problema creațiilor lexicale personale în opera literară a lui Budai-Deleanu a preocupat pe mai mulți cercetători romîni.

Ovid Densusianu a semnalat, printre cei dintîi, unele dintre aceste formații, de pildă pe *vorbeț* (= vorbăreț)¹, fără a insista asupra problemei.

Mai explicit, academicianul G. Călinescu afirmă despre lexicul scriitorului ardelean: „Multe cuvinte sînt autentice, altele *născocite de autor* [s.n.] sau numai puțin sucite cu atîta firesc, încît operația apare ca un proces natural și trebuie un studiu deosebit spre a vedea dacă ele nu circulă... Budai tratează cuvintele ca pe niște făpturi moi și le dă pe loc la rimă, genul și terminația trebuitoare. Așa femela dracului se face *dracă*, palatul se feminizează în *palată*, copacii în *copace*, țiganii *visă*, se *cîrmează*, locurile sînt *puste*, întîmplarea e *jeloasă*, soarta e *scîrbeață*, boierii sînt plini de *bogătate*”².

Problema este reluată de I. Oană, un cercetător mai recent al operei lui Budai-Deleanu; acesta scrie, între altele: „Budai-Deleanu însuși creează o mulțime de noi cuvinte [s.n.]... Iată cîteva exemple care ilustrează bogata inventivitate lexicală și de forme gramaticale întîlnite în *Țiganiada*: *zica*, *dumnezăoaie*, *dracă*, *palată*...; *bogătate*, *golătate*, *înțăleptie*, *păgînie*, *slobozie*...; *berbecare*, *cețioară* (diminutiv de la „ceată”), *ciuhoshi* (urîți, zdrențăroși, de la „ciuhă” — sperietoare de păsări), *corbiș* (adverb format de la substantivul „corb”), *croncan* (corb), *iubeață* (iubitoare), *negrijă*, *ocrotință*, *prisosnic* (de prisos), *povăroase*, *scîrbeață*, *șăgace*... , *a șerbi* (a robi), *a obrăzui* (a modela sau a desena chipul cuiva);... *făgadă* (făgăduială)...”³.

Lista de „creații lexicale personale” întocmită de I. Oană în studiul său apare, aproape neschimbată, și în două ediții succesive ale *Istoriei literaturii romîne*, din 1954 și 1957⁴. Trebuie să spunem însă că aceste liste sînt nu numai necuprinzătoare, ci în mare parte și greșite. S-a acordat, cu alte cuvinte, calificativul de „creație personală” unor elemente lexicale cu bogate și variate atestări în textele romînești, mai ales în textele vechi, regionale sau populare. Din lista întocmită de I. Oană

¹ *Evoluția estetică a limbii romîne*, curs universitar, 1929—1930, p. 378—379.

² *Istoria literaturii romîne*. București, Editura Fundațiilor, 1941, p. 82.

³ I. Budai-Deleanu, *Țiganiada*. București, E.S.P.L.A., 1953, p. 46—47.

⁴ *Istoria literaturii romîne*, I. E.S.P.L.A., 1954, p. 91—92 și *Istoria literaturii romîne pentru clasa a IX-a*. Ed. de stat didactică și pedagogică, 1957, p. 71.

nu sînt creații personale cel puțin următoarele cuvinte¹: *bogătate* (= bogăție; e regionalism ardelean, cf. și RETEGANUL, la CADE: „Cum s-au putut aduna într-o noapte atîta bogătate?”²); *ciuhós* (= neîngrijit, zdrențăros; apare încă de la DOSOFTEI, v.s. 80: „Să ne zborim părul, să ne facem ciuhoși”); *croncán* (cuvînt onomatopeic care există și în limbile slave, cf. bg. *krokan*, slov. *krokar*; în textele romînești cf., între altele, ANON. CAR. și JAHRESB. VII 420, XII 135, 152); *dumnezăodie* (apare la CANTEMIR, HR. 89 și F.N. 45); *făgădă* (= făgăduială; e prezent în numeroase texte vechi, cf. DOSOFTEI, PS. 174 și v.s. 138, CANTEMIR, IST. 290, AXINTE URICARIUL, la LET. II 138); *golătate* (= mulțime de oameni zdrențăroși; cu atestări începînd din secolul al XVII-lea, cf. GCR. I 19; mai recent, la CREANGĂ, A. 69, JIPESCU, O. 156); *iubét,-căfă* (= iubitor; apare în cele mai diverse texte și epoci, cf. MOXA, 397, LET. I A. 53; GOLESCU, I. 31, PISCUFESCU, O. 141; MAT. FOLK. 195, PAMFILE, C.T. 100, BIBICESCU, P.P. 181 etc.); *întăleptie* (atestat la CORESI, EV. 2, 326, PSALTIRE(1651), la GCR. I 155, MARDARIE, L. 1729, 1730, P. MAIOR, IST. 243, CONACHI, P. 285; și la scriitori din secolul al XX-lea, cf. GORUN, F. 136); *ocrotînță* (atestat la 1764, cf. BERGA, S.D. VI 162); *povărós,-oasă* (= împovăraător; apare la POLIZU); *șăgáci,-e* (= glumeț; e regionalism învechit, cf. NECULCE, la CADE; „Mihai-vodă nu este cum se arată, blînd și șăgaci cu toți”).

Rămîne în orice caz valabilă constatarea că *I. Budai-Deleanu este unul dintre creatorii fecunzi în domeniul lexicului romînesc*. Bogăția materialului în acest domeniu impune o sistematizare a lui: este ceea ce își propune în primul rînd articolul de față.

În poem se pot întîlni *cuvinte, sensuri și variante lexicale - creații personale*. O deosebire calitativă netă există între cuvintele și sensurile create de Budai, pe de-o parte, și între variantele lexicale personale, pe de alta, în defavoarea acestora din urmă; cuvintele și sensurile lexicale personale sînt — cel puțin în mod obișnuit — rezultate din necesitatea reală de a denumi noțiuni sau nuanțe semantice noi, în timp ce variantele lexicale sînt create, cele mai multe, din nevoia formală a realizării cu orice preț a rimei sau a ritmului în vers, sînt deci creații parazitare. Scriitorul însuși recunoaște, în mai multe rînduri, că a ținut seamă, în aceste din urmă cazuri, doar de cerințe prosodice; el afirmă

¹ Majoritatea atestărilor de mai jos sînt luate din *Dicționarul general al limbii romîne*, în manuscris, aflat la Institutul de lingvistică din București.

² Faptul că pentru acest cuvînt — și pentru altele — avem numai atestări ulterioare nu dovedește că termenul a fost preluat de la Budai; este știut că poemul scriitorului ardelean n-a văzut lumina tiparului decît în ultima pătrime a secolului trecut și că, prin urmare, influența sa asupra scriitorilor ulteriori este ca și inexistentă.

intr-un subsol al poemului : „Poeticii noștri au nește slobozii și privilegii, care nu au cei alalți ce nu scriu cu stihuri; pentru aceasta, *ca să-i vie stihul la ritmă* [= rimă], au pus în loc *să piară, să piee* !” (128)¹.

Din fericire, numărul variantelor lexicale - creații personale este mic în raport cu acela al cuvintelor și sensurilor personale.

Pe de altă parte, *marea majoritate a cuvintelor create de Budai-Deleanu sînt derivate din cuvinte cunoscute* și nu invenții pure; ele nu îngreuiază deci lectura cititorului, căruia îi sugerează, din prima clipă, prin legarea de un cuvînt-matecă cunoscut, sensul lor lexical. De multe ori aceste cuvinte sînt mai expresive decît sinonimele lor din limba comună și nu par nefirești, ci doar mai puțin uzate; de aici rezultă, de fapt, și expresivitatea lor. Scriitorul — care era totodată și lingvist — a dovedit un deosebit simț al limbii în folosirea cuvintelor create prin derivare; multe dintre creațiile sale lexicale de tipul acesta par astăzi mai degrabă derivate învechite, regionale sau rare (cf. mai jos, cuvinte ca *dregători, moleț, răpezie, ruptos* etc.). Dintre creațiile personale rezultate prin derivare, cele *sufixate* sînt cu mult mai numeroase decît cele *prefixate*, care apar cu totul incidental².

Pot fi atestate apoi cîteva creații lexicale personale rezultate prin *compunere*.

Scriitorul a creat în domeniul lexical și prin trecerea unor cuvinte de la o categorie morfologică la alta, adică *prin schimbarea funcției gramaticale a cuvîntului* (de exemplu, adverbul *zădar* este transformat în adjectiv, cu sensul „zadarnic”, în versul „amintirea poate fi zădară”).

Bogată este *creația personală a lui Budai-Deleanu în domeniul semantic*. Aici se vedește mai ales preferința scriitorului de a extinde sensurile proprii în direcție figurată; exemplele de mai jos vor demonstra clar această înclinație. Creația semantică nu este arbitrară: scriitorul a dezvoltat întotdeauna sensurile noi din cele existente; sensurile noi cheamă în minte pe cele vechi și comune.

Nici în *domeniul invenției lexicale propriu-zise* Budai-Deleanu nu merge prea departe; mai întîi, pentru că el a inventat puține cuvinte; apoi, pentru că toate cuvintele pe care le-a inventat sînt, sau cel puțin par a fi, onomatopice, sector în care creația personală este întotdeauna posibilă.

¹ I. Budai-Deleanu, *Țiganiada*. București, E.S.P.L.A., 1953. Toate citatele vor trimitte la această ediție.

² Această proporție între derivatele sufixate și cele prefixate se explică doar în parte prin productivitatea mai mare a sufixelor în limba română; la această explicație se adaugă preferința evidentă a scriitorului pentru formele neprefixate, specifice limbajului popular, forme care apar la tot pasul în poem (cf. de exemplu *aripăl*, 178, *armă*, 144, *ceră*, 169, *delungăl*, 350, *fige*, 257, *ghimpă*, 217 etc., de asemenea unele variante rezultate prin afereză, ca *șrși*, 125, 126, *speriență*, 357, *stimpără*, 203).

Trecînd la *variantele lexicale-creații personale*¹ observăm unele preferințe ale scriitorului; în primul rînd pe aceea de a „modela” aproape exclusiv verbe și substantive. Faptul se explică ușor dacă plecăm de la constatarea că Budai-Deleanu (ca de altfel mai toți poeții) își realizează rima în primul rînd cu aceste două părți de vorbire; cînd totuși rima nu se realizează din această împerechere, scriitorul adaptează, „potrivește” finala substantivului sau a verbului de la sfîrșitul versului respectiv cu finala cuvîntului de la sfîrșitul versului anterior sau următor. Adaptarea nu se face însă în mod cu totul arbitrar; scriitorul folosește, în acest scop, procedee obișnuite ale limbii: schimbul de conjugare, în cazul verbelor (*cîrmui* devine *cîrma*, pentru a rima cu „ura”), schimbarea de gen, în cazul substantivelor (*culcuș* devine *culcușă*, pentru a rima cu „ușă”).

În rîndurile ce urmează am încercat să exemplificăm mai bogat discuția asupra creației lexicale personale din opera literară capitală a lui Budai-Deleanu, *Țiganiada*, fără pretenția de a epuiza materialul pe care ni-l oferă, în această problemă, textul. Identificarea creațiilor lexicale personale din poem s-a făcut pe baza confruntării lor cu materialul lexical care a stat la baza dicționarelor Academiei², cel mai bogat material pe care îl posedăm, pînă astăzi, în acest domeniu.

1. Cuvînte

a) *derivate cu sufixe*: *aiós*, *-oásă* adj. (= usturoiat, cu usturoi, < *ai* = (regional) usturoi: „cîrnăciori lungi, *aióși*”, 326), *cércură* s.f. (= gaură în formă de *cerc*: „Ian caută tu prin hăst inel... Toate chiar tu vei zări prin el/Și prin *cercura* lui ha rătundă”, 328), *crezătorie* s.f. (= credință, în special credință populară, < *crez*, prezentul indicativ popular al verbului *crede*: „În Ardeal între norod este o *crezătorie* veche”, 121; și 114,215), *cumpleție* s.f. (= lucru *cumplit*, grozăvie: „Cine poate apoi cum să cuvine/Să vă înșire *cumpleții* și rele”, 355), *dregători* vb. (= a conduce în calitate de *dregător*: „Care-i mai vrednic *dregătorește*”, 361), *ferică* s.f. (= fereală, apărare, adăpost, < *feri*: „... luîndu-l de susuoară /De la locul cel fără *ferică*,/ Îl întoarce la patul său iară”, 295), *împrotivie* s.f. (= împotrivire, < *împrotivi*: „Adecă stăpînia firească... ”

¹ Articolul de față nu se ocupă de problema creației personale din domeniul formelor gramaticale (pluralul substantivelor, formele de conjugare ale verbelor etc.), această problemă aparținînd morfologiei. Trebuie totuși să amintim aici—fie și în treacăt—că scriitorul exagerează mai ales în domeniul formelor gramaticale, inventînd, din trebuințe pur formale, dublete morfologice cu totul artificiale (cf., de exemplu, *rușină*, *visă* pentru *rușinează*, *visează*; *copace*, *scute*, pentru *copaci*, *scuturi* etc.).

² Deoarece materialul care a servit ca bază de confruntare nu cuprinde totuși în mod exhaustiv lexicul românesc, de la origini pînă în secolul al XIX-lea, s-ar putea ca unele dintre exemplele citate de noi mai jos să nu fie creații lexicale personale ale lui Budai-Deleanu.

cădea fără de *împrotivie*/ Pre cel mai bătrîn din familie", 346), *înşelămînt* s.n. (= înşelare, înşelătorie, < *înşela* : „... înşelămînte... intrige... sfaturi viclene”, 226; şi varianta *înşălămînt*, 169), *întieţime* s.f. (= întietate, < *întii* : „Sfădindu-să pentru întieţime şi domnie”, 301), *jelós*, -oasă adj. (= jalnic, tragic, trist, < *jele, jale* : „moartea jeloasă”, 138; şi 117; adverbial : „Incepu a să cînta *jelos*”, 276), *mîncáci*, -e adj. (= mîncăcios, < *mînca* : „Să nu înfomeze gura *mîncace*”, 391), *molét*, -eată adj. (= lipsit de energie, molatec, < *moale* : „... moleaţa de acum junie”, 241), *nemuritorie* s.f. (= nemurire, veşnicie, < *nemuritor* : „Viaţă şi *nemuritorie*”, 216), *obrăzui* vb. (= a desena, a schiţa; a înfăţişa, a descrie, < *obraz* : „*Obrăzui* în pulbere o căruţă/ Cu toiagu...”, 208; „Poetu vrînd să *obrăzuiască* vremea de noapte...”, 215; şi 216), *pădurănesc*, -ească adj. (= care locuieşte la *pădure*, *pădurean* : „fata cea *pădurăneasă*”, 182), *plecătúră* s.f. (= aplecare, înclinaţie, < *pleca* : „*Plecătura* inimii vederată”, 268), *răpezie* s.f. (= repeziciune, repezeală, < *răpezi, repezi* : „... cu *răpezie* nespusă... / Aşa lovi”, 280; şi 115), *răpicios*, -oasă adj. (= răpitor, < *răpi* : „fierii [= fiare] *răpicioase*”, 393), *ruptós*, -oasă adj. (= îmbrăcat prost, în zdrenţe, < *rupt* : „*Rupţoşi*, ciuhoşi, leşinaţi de foame”, 332), *sălbătecós*, -oasă adj. (= sălbatec : „... oameni... *sălbătecoşi*”, 329), *schimbáci*, -e adj. (= schimbător, < *schimba* : „Norocul *schimbaci*”, 301), *scîrbét*, -eată adj. (= tragic, îngrozitor, trist, < *scîrbi* : „Ah! *jelnică soarte* şi *scîrbeaţă* !”, 287), *sfîntáriu* s.n. (= altar, < *sfînt* : „*Sfîntariul* muselor”, 64), *tineriu*, -ie adj. (= cam *tînăr* : „... toată adunarea, / Cea mai multă şi mai *tinerie*”, 195), *ucigărie* s.f. (= omor,ucidere, < *ucig*, prezentul indicativ popular al verbului *ucide* : „Înşelarea, strîmba judecată, / *Ucigării*, vînzări, tirănia”, 223), *verín* s.m. (= *văr* : „bunul *verin*”, 141), *vînzáriu* s.m., adj. (= vînzător, trădător, < *vînz*, prezentul indicativ popular al verbului *vînde* : „*Vînzarii* şi hainii ce vînd/ Sînge nevinovat...”, 317; „... în pieptul *vînzariu*”, 168), *vînzárie* s.f. (= vînzare, trădare, < *vînz* : „... *vînzării* viclene”, 348; şi 172), *vorbét*, -eată adj. (= care poate vorbi, cu darul vorbirii, < *vorbi* : „Asina lui Valam sînt eu... / Ca oamenii limbă avînd *vorbeaţă*”, 166; şi 385), *zburătăţie* s.f. (= zburdălnicie, < *zbură* : „*zburătăţia* minţii mele”, 65);

b) *derivate cu prefixe* : *înjumătáte* adj. (= înjumătăţit, întretăiat, < *jumătate* : „Slobozînd abia din buzele d-arsă / Un dulce suspin, vorbe *înjumătate*”, 139), *întecá* vb. (= a băga în *teacă* : „*Sabia întecá* şi sări în obline”, 141);

c) *un derivat cu sufix şi prefix* : *înhemcît*, -ă adj. (= zăpăcit, buimăcit, < *hemei, hamei* : „... cu mintea *înhemeită*”, 182; explicaţia formaţiei este dată de DA : „*hameiul*, din care se fabrică berea, are însuşirea de a turbura mintea celui ce-l consumă”);

d) *compuse* : *adúmbără* adv. (= la umbră, < lat. *ad* + *umbră* : „O ! tu musă, care citeodată / *Adumbră* șezînd în haină albastră”, 136), *maresufleție* s.f. (= vitejie, eroism, < *mare* + *sufleție* = însaflețire; este foarte probabil că după lat. *magnanimitas* : „... ne uimim de *maresufleția*, naltă-cugetarea, bărbăția... lor”, 63), *prevărsá* vb. (= a acoperi peste tot, a inunda, < *pre* + *vârșá* : „... unda pogoară, / Rumpe iazul, răstoarnă poprele, / *Prevărsînd* lunca de bălțele”, 260), *vaileó* interj. (= vai ! aoleo !, e de fapt o contaminație cu sens intensiv a sinonimelor *vai* și *aoleo* : „*Vaileo, vaileo* că nu știți nimica !”, 116 ; și 177) ;

e) *derivare regresivă* : *mir* s.n. (= mirare, uimire, < *mira* : „Nu-ți fie – zise – de *mir*, nici greată, / O, vodă !”, 168) ;

f) *schimbarea funcției gramaticale* : *scúrtă* s.f. (= timp scurt, scurtime, < *scurt*, -ă adj. : „Sătana cade în melanholie / Socotînd *scurta* sorții sale”, 214), *toáta* s.f. art. (= totalitatea, < *tot*, *toată* adj. : „*Toata* vrajbelor să stînge iască”, 344), *zădár*, -ă adj. (= zadarnic, inutil, < *zadar* adv. : „... amintirea poate fi *zădară*”, 226) ;

g) *invenții lexicale propriu-zise* : *búra !* interj. (sens neprecizat : „Toți armați, strigînd *bura ! bura !*”, 238 ; s-ar putea să fie legat de substantivul învechit *bură* = furtună, vijelie), *hóha !* interj. (= gata ! ajunge ! : „Ci, *hoha !* Să lăsăm această sfadă !”, 242), *bebéé* s.f. (sens neprecizat, probabil o armă sau un instrument de tăiat : „Iar ceta aruncînd o *bebee* / Îl tocă tocma în gura căscată”, 416), *tocorosi* vb. (= a vorbi într-una, poate < *toc !* interj. : „Dar ce mai *tocorosește* ahel, – / Zise – tocmai ca moara stricată ?”, 394).

2. Sensuri

Cotigă s.f. (= car de război sau, după cum glosează scriitorul, „car de oaste, precum avea cei de demult viteji” : „Iară cumplitul Război îndată / Sare în *cotigă*, spre țigani pleacă”, 403), *gúbav*, -ă adj. (= ticălos, nemernic : „*gubavă* părere”, 122), *îndeletnici* vb. (= a preocupa : „au început acel feliu de cîntări a *îndeletnici* nu numai pe oamenii deobște, ci și pre cei aleși din norod”, 240), *îngrozit*, -ă adj. (= groaznic, îngrozitor : „Hămza fu înțăpat pe cel mai gros / Și mai nalt copaci... / Crudă poruncă, moarte *îngrozită !*”, 172), *mustrá* vb. (= a condamna, a arăta inutilitatea : „Apoi sînt ș-altele care *mustră* deșertăciunea acestui feliu de armătură”, 114), *pungáci*, -e adj. (= ironic, caustic, bătăios : „Firea lui cea dirză și *pungace*”, 112 ; cuvîntul e atestat în manuscrisul DA cu sensul propriu „care împunge”), *rușínát*, -ă adj. (= rușinos : „... vremea... / Martoră fiind și *mustrătoare* / Faptelor noastre prea *rușínate !*”, 240), *schimosít*, -ă adj. (= anormal, nebun : „... i rămîne mintea *schimosită*”, 121), *suptiáre* s.f. (= subțiere ; aici = metode subtile, diplomatice, rafi-

nament : „... să dăm ajutor... pre ascuns, cu multă *suptiare*”, 224), *vicleni* vb. (= a deforma, a falsifica realitatea : „greu era a *vicleni* cronica și a serie într-alt chip”, 86), *visuitor*, -oăre s.m. și f. (= idealist, utopic, visător : „... îmi par *visuitori* / Care zie cum că supt monarhie / Ar fi traiul cel mai bun”, 353; cuvîntul are, în textele vechi, sensul de „om care dă anumite interpretări visurilor”, cf. BIBLIA (1688) 28, 136).

3. Variante lexicale

a) *prin schimbarea genului substantivelor* : *culcușă* (în loc de *culcuș* : „... ca din *culcușă* / Iepurii scorniți, așa ieșiră”, 202), *lață* (în loc de *laț* : „... un taur sălbatec din *lață* / Cînd scapă...”, 254), *soroacă* (în loc de *soroc* : „Pin'încă n-ajungem la *soroacă*”, 132), *sprijană* (în loc de *sprijin* : „Ector, cel a Troii naltă *sprijană*”, 63). Mai interesante încă sînt o serie de abstracte verbale participiale; în sistemul limbii, aceste substantive sînt totdeauna neutre, la Budai ele au fost modelate la genul feminin : *căzută* (= cădere, căzătură : „... din aspra *căzută* / Abia să trezește și să scoală”, 286), *îmbiată* (= îmbiere : „Iar el n-așteaptă multă *îmbiată*”, 128), *lovită* (= lovitură : „... scut întinse / Și sprijini groaznica *lovită*”, 418), *pălmită* (= palmă, palmuială, < *pălmi* = palmu : „... văzînd aspra *pălmită* / Care sîn-Mihai Sătanei ștearsă...”, 264; și 290), *zburată* (= zbor : „vruî să mă răpez într-o *zburată*, toema la vîrvul muntelui”, 64). În mai toate exemplele de mai sus crearea variantei lexicale se explică prin nevoi de rimă : *căzută*, pentru a rima cu „mută”, *culcușă*, cu „ușă”, *îmbiată*, cu „polată”, *lață*, cu „întează”, *pălmită*, cu „clipită” și „întărită”, *soroacă*, cu „joacă”. Există însă și variante care nu rezultă din asemenea nevoi formale : *lovită*, *sprijană*, *zburată*, folosite în notele poemului, în proză, fac parte din această categorie;

b) *prin schimbarea conjugării verbelor* : *cîrmă* (în loc de *cîrmui* : „Adecă trupul cetățănesc / Prin singur unul să să *cîrmeze*”, 340), *îmbărbăți* (în loc de *îmbărbăta* : „Și până toată mulțimea tace, / El de iznoavă se *îmbărbătește*”, 393), *șerbă* (în loc de *șerbi* : „Un norod giosit și ticălos / Ce-i hotărît numa să *șerbeze*”, 361). Toate exemplele de aici sînt creații din necesități de rimă sau de ritm (*cîrmeze* — „ureze”, *îmbărbătește* — „grăiește”, *șerbeze* — „îmbuibeze”).

*

Concluzia ce se poate desprinde din cele de mai sus este aceea că I. Budai-Deleanu a fost într-adevăr un creator fecund în domeniul lexicului românesc. Este adevărat că libertatea pe care și-o ia de a modela *oricînd* — și mai ales *oricum* — forma cuvîntului duce, uneori, la rezultate absurde; așa de exemplu, verbul ia aspect de substantiv numai pentru a rima cu substantivul din versul anterior : „Seoase o vrăjită din

șin piscoaie / Și cât poate de trei ori *țipoaie*" [= țipă] (209). În general însă scriitorul a găsit căile juste pentru formarea de noi cuvinte, plecând de la elementele lexicale existente și dezvoltând, din acestea, derivate și sensuri personale. Marii creatori de mai târziu din domeniul lexicului, un Eminescu sau un Arghezi, nu au procedat altfel; opera lor a rămas, de aceea, deschisă înțelegerii cititorilor.

Faptul că elementele lexicale create de Budai-Deleanu nu s-au impus în limba literară, și mai puțin în cea comună, nu acuză în nici un fel pe scriitor. Se știe că limba literaturii artistice operează cu un material lexical comun numai în parte cu al altor stiluri ale limbii; creația lexicală personală — și îndeosebi derivația semantică — apare mai ales în limba literaturii artistice. Numărul cuvintelor sau al sensurilor create de scriitori care trec din limba operelor beletristice în limba literară sau în cea comună este infim; el reprezintă însă aportul lexical al literatului la dezvoltarea generală a unei limbi.

La afirmația de mai sus trebuie repetată desigur și aceea că opera literară a lui I. Budai-Deleanu nefiind cunoscută la timpul ei, n-a putut exercita nici o influență asupra dezvoltării limbii literare din secolul al XIX-lea; prin urmare scriitorul rămîne, cu toate meritele sale, un precursor izolat în domeniul creației lexicale.

